

Dit is een herziene voorstudie (ca. 2012?) voor mijn boek *Een punt van vereniging, vrijmetselarij als mensenwerk, dat eind 2015 zal verschijnen*.

HET SPEL OF DE KNIKKERS

een discours over methode

Op de man af

Natuurlijk is in de tijd dat ik vrijmetselaar ben geweest mijn beeld van vrijmetselarij veranderd. Niet onwaarschijnlijk is ook vrijmetselarij hoe traditioneel of zoals men dat naar mijn gevoel ten onrechte zegt *conservatief* ze ook zou zijn, anders geworden.¹ En dat ondanks alle rapportages en notities die met grote inzet en met ontroerende vlijt over de toch liefst steeds weer gretig geprofeteerde teloorgang van de Vrijmetselarij in Nederland verschijnen. Daarvan valt bovendien op dat ze niet op de werkvloer worden opgenomen. Ze overheersen de bestuurlijke gedachten voor een tijdje en in den lande gaan mannen van goede naam weer verder om in hun aan kostbare restauraties lijdende gebouwen te compareren en onze ritualen te beoefenen. Wellicht ligt dat wel aan het feit dat al die rapporten gestoeld zijn op overwegingen van bestuur, financiën, public relations en niet op een voortdurend pogen om te verstaan wat vrijmetselarij is en ook datgene uit te dragen wat ons ‘beweegt’.

Misschien praten we veelal ook in het openbaar voor onze beurt. Dit wil zeggen, voordat we werkelijk iets van onze kostbare denkbeelden verstaan hebben of voordat niet ingewijden voldoende tijd hebben gehad om tenminste te wennen aan de bonte veelheid van ons spraakgebruik onze denkbeelden, ritualen, symbolen en allegorieën, obediënties en graden.

Lang heb ik vrijmetselarij gezien als bij uitstek een van die antwoorden op de vraag hoe wij als mensen enigszins kunnen doorgronden hoe stof en geest met elkaar verbonden zijn. Daarna heb ik in de vrijmetselarij vooral een weg gezien om gevoel en verstand met elkaar in evenwicht te brengen. In de laatste jaren wordt mijn beeld weer, net als in het begin, het ‘de wereld zien als een te voltooiën bouwwerk’. Ik aanvaard de metaforiek van de bouw nu weer meer dan die van de symboliek van licht en duisternis of die van de reis als een effectieve wijze om iets over me zelf over de eenheid van werkman, gereedschap, plan en bouwheer te beseffen. Meer en meer ervaar ik in vrijmetselarij een reeks van tegengestelden of schijnbaar tegengestelden, die er om vragen in hun schijnbaar tegengestelde innige samenhang begrepen te worden. Een spanning tussen orde en chaos, tussen individu en broederschap.

In de bijna veertig jaren van mijn lidmaatschap heeft de Nederlandse Vrijmetselarij diepgaand de invloed ondergaan van het denken van Br. prof. dr. P. Pott (1918-1989). Ook van een aantal van zijn medestanders, leerlingen² en navolgers, niet in de laatste plaats auteurs en redacteurs van het tijdschrift *Thoth*. Er is veel geschreven en bedacht over de van vrijmetselarij. De antropologische leerschool van Br. Pott gaf daarbij wellicht een te eenzijdig accent aan het belang van de allusie, die door een benadering vanuit de retorica en de literatuurwetenschap naar mijn gevoel zonder ook maar iets aan de verdiensten van Br. Pott af te doen scherper gesteld kan worden. De Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden heeft ook in deze periode haar beginselverklaring herzien. Een beginselverklaring die door deze verandering meer op de individuele vrijmetselaar dan op vrijmetselarij werd gericht. Is de vrijmetselarij in toenemende mate een groep van individuen met verwante denkbeelden

¹ De nuance *traditioneel* versus *conservatief* kan men vinden in de bijdrage van B. de Boer Lzn, ‘Met behoud van de essentie’, *Thoth* 49 (1998, blz.77 e.v..

² J.A.M. Snoek, ‘De allusieve methode’. *Acta Macionica* 19 1999, blzz. 47-70.

geworden. meer dan een hecht genootschap? Een broederschap van waarlijk gelijkgestemden, een ‘middenpunt van vereniging? Is ze van de grote onbekende zoals Dierickx ook al weer meer dan vijftig jaar geleden haar kenschetste intussen volledig in vergetelheid geraakt? Ik, vraag het me wel eens af, zou dat nou zou erg zijn?

Ik hoop dat u me wilt vergeven dal ik met een aantal van deze opmerkingen vooral over de Nederlandse situatie spreek. Van groei is hier allang geen sprake meer, waarbij in de stijl van leidinggeven aan de Orde niet alleen de verzakelijking doordrong, als waren ze CEO’s in het bedrijfsleven. Bovendien volgen de hoogste gezagsdragers -als dat *sine ira et studio* gezegd, een juiste typering voor hun ambtsopvatting is- elkaar de laatste jaren relatief snel op.

*Een mening van de zijlijn of een centraal thema?*³

Zoals gezegd voel ik in al die ontwikkelingen in toenemende mate de inspiratie van de paradox: deel zijn van een geestelijke gemeenschap, loge, Orde en tegelijkertijd het *persoonlijk* dragen van die verantwoordelijkheid. Het *recht* om zelfstandig te zoeken naar waarheid. naast de *plicht* te zoeken naar wal mensen bindt en verenigen kan. Een ultieme paradox word! ons in het ritueel voorgehouden in de cirkel. waarvan het middenpunt overal en de omtrek nergens is (en soms keer ik die gedachte om en denk dat die formulering even zinvol is).⁴

Paradox

In oorsprong zou het woord paradox niets anders dan een opvatting of mening weergeven die niet strookte met gangbare meningen of opvattingen. Pas in de Renaissance ontwikkelt zich de betekenis die wij nu kennen: *een op het eerste gezicht met zichzelf tegenstrijdige uitspraak die toch blijkt mogelijk en waar te zijn*. Cuddons *Dictonary of litteray terms and Literary theory* verwijst naar een van de beroemdste voorbeelden ervan van Sir Thomas Browne (1605-1682): *The sun itself is the dark simulacrum and light is the shadow of God*.⁵ Een Zin die voor mij nauw verbonden is met *Psalm 36:10*: ‘Want bij U is de fontein des levens; in Uw licht zien wij het licht’ en met de schitterende metaforiek van de 24ste Sura *Al Nur* (Het Licht) van de Koran:

God is het licht der hemelen en der aarde.
De gelijkenis van Zijn licht als als een nis
Waar in is een lamp
De lamp is in een glas
Het glas is al ware het een schitterende ster
Ontstoken aan een gezegende boom
Een olijfboom
Geen oostelijke en geen westelijke
De olie ervan zou haast glans geven
Ook al had geen vuur haar aangeraakt.
Licht boven licht.

Alweer aanleiding tot een verwarrende of alles verduidelijkende gedachte een paradox dat wij het licht slechts kunnen zien door en in de duisternis of toch het licht kunnen zien zoals het om

³ Ook deze interpretatie van het woord paradox, een mening terzijde, zou als verduidelijking van het wezen van vrijmetselarij kunnen dienen, waar zij probeert als ‘eigenzinnig’ en ‘besloten’ genootschap ons een andere visie te geven op een wereld die ‘verscheurder en verdeelder dan ooit’. Vgl. met het slot van Andersons eerste *Plicht*.

⁴ J. Luteijn, ‘Nogmaals het middenpunt in de eeuwige cirkel’ *Thoth* 51 (2000), blzz.193-96.

⁵ J.A. Cuddonn, *Dictionnary of literary terms and literary theory*. Londen 1976 e.v., s.v. *Paradox*.

schijnt in Het Licht⁶. Maar om zulke uitspraken te begrijpen zal ik te rade moeten gaan bij denkers als Cusanus en die komt later pas aan de orde.

Misschien is de paradox wel de *condition humaine* bij uitstek: onze enige en voortdurende mogelijkheid om te kunnen kennen, een beperking tot het formuleren van tegendelen die eigen is aan ons kennen. terwijl de eraan ten grondslag liggende eenheid der dingen als het Licht dat schijnt in de duisternis niet begrepen maar slechts geduid kan worden.

In deze poging benader ik de Vrijmetselarij vooral als spel van verzoenende en verzoende tegenstellingen. Ik baseer mij op Noord Nederlandse ervaringen en ritualen. en dat betekent noch dal ik de Belgische pendanten ervan niet belangrijk zou vinden. noch dat deze ook maar in enig opzicht onbelangrijk zouden zijn. Ik heb er voor gekozen om te spreken over wat ik meen te kennen en naar een wijs voorschrift te zwijgen over wat ik niet ken. Dat een dialoog met toehoorder en lezer die mijn tekortkomingen aanvult een rijke beloning voor mij zou zijn. moge hier vooraf gezegd zijn.

Een bril voor de geest

Van de grote filosoof, theoloog en kerkvorst kardinaal Nicolaus Cusanus (1401-1464)⁷ wordt wel gezegd dat hij eigenlijk een voortdurende ontwikkeling in zijn denken doormaakt. Van het begin af aan zou hij eigenlijk al de kern van zijn denken, de *coïncidentia oppositorum* hebben doorgrond en deze gedachte, uiteraard, steeds verder uitgewerkt hebben. Cusanus die dikwijls in een reeks wordt geplaatst waarin na hem Bruno en Spinoza worden genoemd, is een denker die eigenlijk verplichte literatuur voor vrijmetselaren zou mogen zijn. Zoal niet zijn hoofdwerken (in een Latijns-Duitse editie verschenen) dan toch in elk geval het wezenlijke. Bijvoorbeeld zijn het ook al niet zo gemakkelijke *De Beryllo*.⁸ Wat hij in dat kleine boekje doet is heel wonderlijk: hij verheft datgene wat hij als de belangrijkste eigenschap van de wereld ziet en duiden wil tot de methode om die werkelijkheid te kunnen verstaan. Als steeds weer terugkerend hulpmiddel gebruikt hij het beeld van de lijn die tegelijkertijd een stompe en een scherpe hoek kan vormen. Hoeken die complementair zijn en een samenvallende tegendelen vormen. Zijn methode is een manier van kijken en de denkbeeldige lens zijn methode dus, waardoor de mens kijkt, is zelf ook een zinnebeeld van aan elkaar verbonden tegendelen: *Beryllus lapis est lucidus et transparent. Cui datur forma concava pariter et convexa. et per ipsum videns attingit prius invisible. Intellectualibus oculis si intellectualis beryllus qui formam habeat maximam pariter et minimam adaptatur per eius medium attingitur indivisibile omnium principium (De Beryllo. Cap.II).*⁹

⁶ Misschien is het brandende braambos (*Exodus* 3: 1-6) wel bij uitstek het voorbeeld van een didactische paradox. Het braambros brandt immers niet, het maakt het vuur voor Mozes *zichtbaar*, de goddelijke gloed kan 'zijn' zonder iets dat ze *verbrandt*, ze is wat ze is (Spinoza zou zeggen *substantia causa sui*) ze is een substantie die het wezen van het zijn in zich heeft, ze is immers wat ze is en heeft geen brandstof nodig om te branden.

⁷ Mede naar aanleiding van de herdenking van het 600 jarige jubileum van zijn geboorte in 2001 is er veel nieuwe en ook vroegere literatuur gepubliceerd. Elementair is: K. Flasch, *Nikolaus von Kues, Geschichte einer Entwicklung*. Frankfurt a. M. 1998.

⁸ Nicolaus Cusanus, Deze tekst bedoelde Cusanus als een middel om zijn denkwijze te leren kennen. Kurt Flasch 2001 volgt hem daarin na in zijn inleidende boekjes *Nicolaus Cusanus*. München 2001 en *Nikolaus von Kues in seiner Zeit, ein Essay*. Stuttgart 2004.

⁹ 'De beryl is een heldere witte doorzichtige steen waaraan gelijkelijk een holle of een bolle vorm gegeven kan worden en daardoor ziende raakt men aan wat eerst onzichtbaar was. Wanneer voor ons geestesoog een geestelijke bril die een vorm heeft waarin de tegenstellingen van het grootste en het kleinste samenvallen juist word! toegepast kan men met zijn hulp raken aan de ondeelbare grond der dingen'.

Het Graf van Cusanus, in zijn kardinaalskerk van Sint Petrus banden, links zit de kardinaal geknield en kijkt naar de heilige Petrus die wijst op de boeien die een engel hem heeft afgedaan. Het monument is vermoedelijk van de hand van de Romeinse kunstenaar Andrea Bregno.

Deze tekst over zijn methode heeft wel degelijk sporen nagelaten. Al is merkwaardigerwijze Cusanus niet een van de bekendste denkers op de grens van Middeleeuwen en Renaissance geworden. De in *De Beryllo* neergelegde methode is bestudeerd door Bruno, Hamann, Goethe, Schelling en Hegel¹⁰. De methodiek die Cusanus ons voorhoudt is dat hij een denkvorm hanteren wil die ontleend is aan, nee, volledig wordt door datgene wat wij met ons denken willen bestuderen. Als de wereld wordt gekenmerkt door het samenvallen van tegendelen, dan stelt Cusanus ook voor om over die wereld in de vorm van samenhangende tegenstellingen te filosoferen. Boeiend is daarenboven dat hij die methode wil verduidelijken door ons een geometrische figuur als illustratie voor te leggen. Een beeld dat hij *aenigma* noemt. Wie dat beeld of men. Wie dat begrijpt zegt de laatste zin van kapittel IX van *De Beryllo* ziet als in een spiegelbeeld de grond der dingen, de eenheid van de tegendelen. De Duitse vertaling in de editie van Bormann is 'Spiegel im Rätselbild'. De Amerikaanse Cusanuskennner Jasper Hopkins vertaalt mijns inziens terecht als volgt: 'so through a mirror and by means of symbolism you may see the absolute First Beginning'¹¹

Misschien dat juist de dichter ons het zeggen moet eerder dan de wijsgeer. De dichter die trouwens spreekt over het *oog* niet over de bril.

War nicht das Auge sonnenhaft.

¹⁰ K. Flasch, *Nicolaus Cusanus*. München 2001, blz. 132-138, een heldere samenvattende blik op *De beryllo*.

¹¹ Nicolas de Cusa 1998. De voortreffelijk geannoteerde vertalingen van en beschouwingen over Cusanus van Jasper Hopkins zijn gemakkelijk via het internet te raadplegen. In *Nicolaus Cusanus 1987* 11, eind van Cap. 8. *Siculi igitur hoc vides. ila per speculum in aenigmate videas absolutum primum principium.*

*Wie könnten wir das Licht erblicken?
Lebt' nicht in uns des Gottes eigne Kraft,
Wie könnt' uns Göttliches entzücken?*

Zo schreef Goethe het in 1805 en Cusanus zou instemmend geglimlacht hebben.

Cirkel en veelhoek, docta ignorantia

Laat ons nog even onder de glimlach van Cusanus blijven. Van de kardinaal zijn twee portretten bewaard. Of ze volstrekt tegenstrijdstrijdig zijn of toch paradoxaal, natuurlijk neig ik tot het laatste.

Bijna in een paradoxaal verband met het grafmonument in Rome, Cusanus, samen met zijn broer Johann, pastoor van het buurdorp Bernkastel, als asceet (maar met kardinaalshoed) op het drieliuk in de kapel van \het Cusanusstift in Kues. Geschilderd door de 'Meister des Marienlebens' (1420-1490)

Het wonderlijke gebouw dat hij in zijn geboorteplaats liet bouwen, een tehuis voor bejaarden grondvest op de regels van de Broeders des Gemenen Levens en gebouwd volgens een intrigerende getallen- en vormensymboliek werd na zijn dood de ook de behuizing van zijn bibliotheek.¹² Hij is er afgebeeld op zo'n typisch Duits vijftiende eeuws schilderij, geknield onder de gekruisigde Christus, een magere ascetische grijsaard mediterend over het Lijden van de Gekruisigde.

¹² E. Meffert, *Nikolaus von Kues, sein Lebensgang, seLehre vom Geist*. Stuttgart 2001, blzz.139 e.v..

Op zijn grafmonument in zijn kardinaalskerk, de basiliek van Sint Petrus Banden in Rome knielt een statige marmeren humanistische kerkvorst, de handen gevouwen in gebed, met een glimlach die iets verraadt van zijn nobelste gedachte, dat het Gods grootste vreugde is zich aan ons te openbaren. De vreugde die hij aan het denken zelf ontleen kan. Het is diezelfde nobele vreugde die uit eindelijk het steile pad van stelling en bewijsvoering in Spinozas *Ethica* bekroont: *Beatitudo in Amore erga Deum consistit.* (*Ethica*, Propositio XLII, Demonstratio: Gelukzaligheid bestaat uit liefde voor God).

De mathematica neemt in zijn denken een bijzondere plaats in. zoals de geometrica bij Spinoza. Mathematische begrippen hebben in onze geest een hogere waarheid dan de waarneembare werkelijkheid. hoewel ze als abstracties daaruit gedestilleerd . maar daarvan ook los geïnaakt zijn¹³. Een parallel met ons ‘peculiar system’ lijkt voor de hand te liggen, dat is immers op paradoxale wijze gehuld in allegorie en wordt tegelijkertijd verduidelijkt door symbolen. ‘Verborgenschap en opbaring naast elkaar,’ *per speculum in aenigmate*. Voor Cusanus is het duidelijk: ons menselijk kennen is als het tekenen van een veelhoek in een cirkel. De veelhoek zal echter nooit volledig met de cirkel samenvallen, zoals ook ons kennen onvolmaakt blijft. Ons kennen dat dus zowel geleerd als onwetend is: ook hier de paradox als fundament en sluitsteen.

Kunst of Ambacht

Bij het zoeken naar de oorsprong van vrijmetselarij vindt een mens al snel meer vragen dan antwoorden, terwijl de antwoorden die hij vindt meestal aanzienlijk minder relevant blijken te zijn dan die vragen. Bovendien zijn vrijmetselaars zeldzaam ambitieus in het zoeken en vinden van hun komaf. Egyptische hogepriesters en farao’s, vorsten en patriarchen zijn nauwelijks genoeg. Een complex probleem.

We kunnen bij het speuren naar een ontstaansgeschiedenis aardig in moeilijkheden raken als we niet op onze woorden letten of niet achterhalen dat onze voorgangers dat al gedaan hebben. Naar mijn gevoel hebben we dat in de achttiende eeuw op het continent niet gedaan en daarmee doet wellicht een alweer paradox of nog meer op. Een aantal historici koos, het leek een heldere en in haar simpelheid aantrekkelijke oplossing, een oorsprong van de vrijmetselarij uit de organisaties van bouwlieden. Hun operationele werk zou, na het einde van de middeleeuwen met het toetreden van leden die geen handwerkslieden waren, speculatief geworden zijn. En zo kon het allemaal gebeuren: woorden als gilden en corporaties leken zich wel te lenen voor de geschiedschrijving van loge en Orde. We maakten er een vele jaren een niet onderkende en historisch gezien onwaarschijnlijke maçonnieke transsubstantiatie van. Misschien is dat in Schotland wél zo ongeveer gegaan. Elders¹⁴ heb ik er op gewezen dat in elk geval in Engeland de herontdekking van Vitruvius’ werk van grote invloed is geweest om een nieuwe visie op het bouwen onder adel, rijken, geleerden (kortom *niet* stenhouders) te laten ontstaan. Eerder een breuk met het oude ambacht dan een voortzetting ervan.

Dat het al niet eenvoudig was om van *freemasons* of *freestonemasons* in het Nederlands stenhouders te maken, blijkt wel uit het eerste slordigheidje, waarmee deze hamer en beitel hanterende vaklieden tot de troffel en de metselspecie werden veroordeeld en *metselaars* werden. Zo werd de naam in de met baksteen bouwende Lage Landen naar ’s lands gelegenheid verdietst.

¹³ K. Flasch, *Nicolaus Cusanus*. München 2001, blz. 84.

¹⁴ *Een punt van vereniging, vrijmetselarij als mensenwerk*. Verschijnt in het najaar van 2015, aldaar het vijfde hoofdstuk.

Een zeer essentieel woordje raakte daarbij onder tafel toen de vrijmetselarij uit het vroeg 18de eeuwse Engeland en Schotland naar het Europese continent kwam. Het kleine woordje *craft* lijkt verdwenen te zijn. Naast dat woord, dat naar mijn gevoel met ambacht of bouwambacht vertaald zou moeten worden, kreeg misschien de uitdrukking Koninklijke Kunst een belangrijke plaats. Beekes wijst op Anderson terwijl de verklaring vanuit onze wijze legendarische Grootmeester Salomo (en toch ook een beetje zijn collega Koning Hiram) als de meest waarschijnlijk wordt gezien. Een verzoening lijkt te liggen in het Franse woord *artisan* waarin kunst en ambacht elkaar de hand reiken. In het Noordelijke Nederlands dat het soms niet al te nauw neemt met zijn taaltrots heeft het woord ambachtelijk intussen dankzij de reclame een aanzienlijke ontwaarding doorgemaakt, ambachtelijk brood, bier, schoenen en meubilair te over.

Bourgeois of Citoyens

Hoewel het om een aantal redenen een zeer Noord Nederlands boek is heeft de auteur. Journalist en historicus Geert Mak met zijn boek *De Eeuw van mijn vader* ongetwijfeld ook in België bekendheid gekregen. Een omvangrijke persoonlijke getuigenis van het reilen en zeilen van een in en in keurige Hollandse familie (en dat bijvoeglijk naamwoord is hier nu eens op zijn plaats). vrijmetselarij wordt niet genoemd in dit eigenlijk heel intieme portret van een eeuw en van een zeer markante bevolkingsgroep waarin vrijzinnigheid toch niet ontbreekt. Mak is zelf niet onbekend met de Vrijmetselarij of vrijmetselaren zoals blijkt uit zijn voorwoord bij het verdienstelijke boek van Br. Gilles Borrie, *Wereld en leven als een te voltoeien bouwwerk* uit 1999. In dat voorwoord bestempeld Mak de Nederlandse vrijmetselaar als een burger, meer een *citoyen* dan een *bourgeois*. Of dat nu ook betekent dat ze de samenleving doordesenden met hun idealen?¹⁵

In het voorwoord dat Mak schreef bij Borries boek, een verzameling van vijf biografische studies,¹⁶ gaat hij daar verder op in: ‘Deze bundel bevat vijf verhalen over de Nederlandse politiek, vijf verhalen ook over de Nederlandse vrijmetselarij. Samen vormen ze een geschiedeniswerk dat in twee opzichten uniek is. In de eerste plaats gaat het bij de meeste hoofdpersonen om typisch Hollandse regenten van het goede soort. Een slag mensen dat je in de rest van de wereld zelden ontmoet, braaf, vaak een beetje saai, meer stijfjes dan vuur van top

¹⁵ Met Br. W van Keulen probeerden we rond 2003 nog eens te achterhalen of er in de levensloop van een aantal Broeders relaties tussen hun handel en wandel en hun lidmaatschap van de orde aantoonbaar is. We onderzochten perioden uit het leven van de in Sachsenhausen vermoorde Grootmeester Br. Van Tongeren (over wie in 2015 twee publicaties verschijnen, waarvan een door zijn kleinzoon P. van Tongeren) en de levensloop van de voor de ontwikkeling van het vrijzinnig protestantisme in Nederland belangrijke en zeer actieve vrijmetselaar ds. A.S. Carpentier Alting. Ook werd aandacht besteed aan de in Albanië gesneuvelde Br. Thomson die daar op een vredesmissie was en op 15 juni 1914 sneuvelde. Vonhoff en Wijnen poogden een achttal Broeders die in de politiek actief waren te portretteren. Hoe moeilijk het is om de maconnieke inspiratie juist te duiden, blijkt wel als men de vraag moet beantwoorden of het inderdaad het lidmaatschap van de Vrijmetselarij was dat Van Tongeren er in het begin van de vorige eeuw toe bracht openlijk te protesteren tegen haatdragende discriminatie van Javaanse militairen en de boeien van geketende dwangarbeiders bij zijn werk aan een spoorweg door Sumatra. (Zie P. van Tongeren, *Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945)*. Soesterberg 2015, blzz. 41 e.v.).

Wij zien Van Tongeren zijn stem verheffen kort voordat de Vrijmetselarij onder het Grootoosten der Nederlanden met nadruk in haar beginsel verklaring in 1917 ‘de gelijkheid in wezen van ieder mens’ opnam. Of was het niets anders dan de wijsheid van een oprecht mens en een ervaren militair.

¹⁶ Gewijd aan Jacob van Lennep, Simon Marius Hugo van Gijn, Gerrit Willem Melchers, Barend Cornelis Slotemaker, Pieter Jacobus Oud.

tot teen vervuld van het eigen gelijk. Maar ook: integere, intelligente bestuurders, vol idealisme voor de publieke zaak geen bourgeois, maar waarachtige citoyens.’

Dat Burgerij in die zin een kleine elite was bewijst eigenlijk de oprichting van de Hogere Burger School. Met de Mulo overigens na het gymnasium de beste producten van het 19de eeuwse onderwijsbeleid. Woltjer laat zien hoe klein bijvoorbeeld de groep is die gymasiaal onderwijs en HBS volgde¹⁷. Tot na de tweede wereld oorlog bleef die groep minder dan enkel procenten van de jongvolwassenen die hun schooltijd hadden afgesloten.

Dat de voor de vrijmetselaar wezenlijke taak een goede citoyen te zijn in minder calvinistische landen dan het onze met heel wat meer elan en ook consequenties ter hand wordt genomen is duidelijk.¹⁸

In de noch altijd behartigenswaardige inleiding van de cultuurhistorische platenatlas wijzen de samenstellers op de verandering van de Nederlandse Vrijmetselarij in de 19e eeuw: ‘Wellicht is dit proces van verandering het best te typeren als de verburgerlijking van de Koninklijke kunst. Hierbij moet dan wel worden gewezen op de oorspronkelijke betekenis van het woord burgerlijk dat niet bij uitbreiding moet worden betrokken bij het begrip kleinburgerlijk. dat zeker in onze dagen nog al eens een mikpunt van kritiek pleegt te zijn. Het gaat hierbij om het onderkennen van de rechten en de plichten van de burger de bewuste deelgenoot in het staatsbestel. strevende naar de bevordering van het algemeen welzijn en daarbij vrijheid opeisend voor zichzelf, in de medemens geen meerderen of minderen erkennend. dan die in zedelijke waarden boven of beneden hem staan.¹⁹ Deze verandering heeft o.a. tot gevolg dat men de vormen en gebruiken van de vrijmetselarij, ongetwijfeld nauw verbonden met de aristocratische mores van de 18de eeuw minder belangrijk gaat vinden dan de inhoud. Men heeft door het primaat van de rede en het gezond verstand meer belangstelling voor de bouwstukken dan voor de formele bijeenkomst in open Loge. Tegen deze achtergrond boeit de discussie over de “Hoge Graden” en het ontstaan van de Bouwhutten, die toen nog de veelbetekenende naam Kapittels droegen. Boeiend is deze discussie niet in het minst door de bezwaren die Prins Frederik vanuit zijn christelijke overtuiging tegen de Rozekruisgraad formuleert.²⁰

Leerschool of religie?

Het hierboven gegeven citaat uit de inleiding van de platenatlas heeft nog een belangrijk vervolg: ‘Juist door de nadruk te leggen op de “zedelijke waarde” wordt een subjectief element ingevoerd, daar waar eenmaal een vast patroon van verhoudingen bepalend was. Daarmee wordt een enorm stuk zekerheid prijsgegeven en een sterke mate van individualisme bevorderd en dat wel in het bijzonder ten aanzien van de verhouding in staats- en geloofsgemeenschap.’ Daarmee zijn we zeker bij een van de belangrijkste Nederlandse maconnieke teksten uit het prilste begin van de 19de eeuw beland. Dat is de redevoering die J.A. Uitenhaghe de Mist (1749-

¹⁷ J.J. Woltjer, *Recent verleden*. Amsterdam 1999 blz. 77. Hoewel er sinds 1901 leerplicht was, bleef voortgezet onderwijs na de verplichte zes jaren alleen voor een kleine zeer kleine groep mogelijk: ‘Voor 1914 verwierven nooit meer dan 400 gymnasiasten per jaar het eindexamen en daarmee de toegang tot de universiteit.’

¹⁸ Natuurlijk mogen we wijzen op maatschappelijke instituties die mede tot stand kwamen door vrijmetselaren. Vanaf het Koninklijk Instituut voor Blinden tot en met de inzet voor het mogelijk maken van crematie Ook daarna zijn er verdienstelijke initiatieven geweest. al blijven we meestal binnen de grenzen van het motto van de Vrijmetselarij onder het Grootoosten der Nederlanden *Silentio et Fide*. In Brussel is de Vrije Universiteit al genoeg bewijs van grote maatschappelijke betrokkenheid

¹⁹ J. Hanrath. P.H. Pott en B. Croiset van Uchelen, *De beoefening van der Koninklijke Kunst in Nederland, een cultuureschiedkundige platenatlas der Vrijmetselarij in Nederland*. Zp. 1971, blz. 31.

²⁰ Zie A. van de Sande, *Prins Frederik der Nederlanden 1797-1881, een gentleman naast de troon*. Nijmegen 2015 blz. 113 e.v.

1823) op het Grootoosten in 1800 van onze Noord Nederlandse Orde hield. Een tweetal citaten laten weer tegenstellingen zien: ‘Als ik de Vrijmetselarij alleen beschouwde als een gezelschap geschikt. om enige winteravonden buiten verveeling door te brengen [...] dan [cursivering van mij MdH] zou ik het beneden mij achten een uur van mynen kostlyken tyd tot derzelver instandhouding te besteden. Het uiterlyk kinderspel van niets beduidende plegtigheden. mogt jongere lieden eenige voldoening geeven doch in rypere Jaaren en zouden die aan eenen Man verveelen, en zyne ziele ledig laten’. Een paar regels verder komt die beroemde zin waarin hij de Orde typeert: ‘Ik heb die altyd beschouwd als een stille leerschool van deugd en goede zeden, waar in door aanhoudende geschikte redevoeringen. en het in acht nemen der regelen van orde en beschaafdheid, de nog onbedwongen zielen van jong aangenoome Broederen konden worden voorbereid. om eenmaal nuttige Leden der Maatschappy te worden - waar in zy leeren konden hunne verhitte denkbeelden te verkoelen [...]’²¹. Merkwaardig, Popes gedachten dat emotie zoveel verloren laat gaan wat de Rede tot stand brengt klinkt door. Hoe kan het anders in een zo verlichte tijd. Anderzijds vraag ik me af waar vinden we in de vrijmetselarij iets terug van de affectenleer en van de indrukwekkend vormgegeven (zoals in muziek!) zielenroerselen die in Rococo en Sturm und Drang toch niet ontkend kunnen worden.²² Zoals Br. Evert Kwaadgras heeft betoogd, past de opvatting dat de deugd onderwezen kan worden bij de vrijmetselarij al moeten we ‘onze hartstochten leren bedwingen’ en een beter mens worden: de vrijmetselarij is een vormende leerschool ook vandaag nog. Gelukkig is er in de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden een loge met een heel andere naam dan die verheven deugdzzaamheden: de A.L. *De Vergenoeging*.²³ Daarmee kunnen we dan toch nog even terugkeren bij het betoog van Uitenhaghe de Mist. Ook hij erkent dat er een polariteit is van ‘labour and refreshment’. Ieder die in Schotland heeft gevisiteerd weet dat na de arbeid in open Loge de ‘Harmony’ wacht met een soms tumultueuze en vocale genoeglijkheid.²⁴ Mag men de samenvallende tegendelen weerspiegeld zien in het opmerkelijke schilderij dat de Schotse Schilder Stuart Watson (geboren in 1800) schilderde van de ‘inauguration of Robert Burns as poet laureate of lodge Cannongate Kilwinning’. In dit schilderij zien we immers in de linker helft de plechtigheid van een open loge gecombineerd met de losse gesprekken en gemoedelijkheid in de rechterzijde van de afbeelding, weergave van een gebeurtenis die nooit zo heeft plaats gevonden.²⁵

²¹ Een deel van tekst is opgenomen in M.J.M. de Haan, E.L. Kruine en D.C.J. van Pevpe (red.), blz. 276 e.v.; de volledige tekst in M.J.M. de Haan, 2014, blz.63-79. Zie ook de hier volgende noot.

²² Zie bijvoorbeeld E Strategier, *De taal der hartstochten*. Amsterdam 2001.

²³ De A.L. ‘De Vergenoeging, nr. 22 Curacao, opgericht in 1784; serieuzer e vrijmetselaren dan ik, brengen de naam in verband met het uitbetalen van het loon aan de broeders, die dan ‘vergenoegd’ naar huis terug keren.

²⁴ Daarmee overtreden we onze regels niet, Anderson zegt in zijn zesde Plicht: ‘*You may enjoy yourselves with innocent Mirth, treating one another to Ability, but avoiding all Exces [...]*’, Anderson 1723: *Charges VI*, 2.

²⁵ M.J.M. de Haan z.j. blz. 85

De inauguratie van Robert Burns als poet Laureate van de Lodge Canongate Kilwinning in Edinburgh op 1 maart 1787, geschilderd door Stewart Watson. De linker helft van het schilderij toont het Oosten en laat de broeders zien nog in forma werkend, het rechter gedeelte (het Westen) toont een gemoedelijke groep rond de lijvige Fancis Grosse, een goede vriend van Burns, die, let op de koperen pot voor de punch, al overgaan naar 'refreshment'.

Mythe of historie

We zijn als vrijmetselaren creatief als we het dan maar eens mooi en vriendelijk willen zeggen. We weten immers uit een handvol woorden uit de Bijbel een heel nieuw verhaal te vormen, waarbij een bouwmeester centraal staat van wie we nauwelijks iets weten. Hij kwam uit Tyrus en had zijn vader vroeg verloren en was een man die het bouwen en versieren van bouwwerken in allerlei technieken kennelijk wél beheerste. Al het overige hebben we er bij gevonden of zelf bedacht, misschien wij wel niet alleen, want ook elders duiken thema's en beelden op die ons op andere wijze verhalen wat wij in de mythe van de meestergraad hebben neergelegd. Zoals de catechismus van die grand het zegt: een drama dat zich in elke mensenziel afspeelt.

We wisten onze fantasie ook de vrije loop te laten gaan. Zonder Anderson was ons geestelijk ambacht geen koninklijke kunst geworden en zonder Ramsay waren we van bouwers nooit ridders geworden. We zijn in de vrijmetselarij overigens gelukkig meer *mythemakers* geworden dan *mystificateurs*. Dat laatste strekt ons wel tot eer. Daarmee zijn we immers geen geschiedvervalsers. Want om het dan maar zo te blijven zeggen, we maken niet het verleden anders maar proberen het heden anders te zien. Wereld en leven als een te voltooiën bouwwerk, het gebeuren van hier en nu als een overall en eeuwig gebeuren, kleine mensen als bouwers aan het grootse.

Men kan zich afvragen of onze rituelen daar waar zij het karakter van een samenspraak hebben het denken in tegengestelden tot uitdrukking brengen. De mythe als gesloten verhaal met een weliswaar open einde, brengt een synthese van het rationele en van het emotionele. Zo is de Vrijmetselarij een oeroud verhaal en, anders dan Heine bedoelde, altijd weer nieuw.

Nationaal of universeel

Over de grote Schotse dichter Burns (1759-1796) wordt wel gezegd dat hij het meest universeel is, waar hij typisch Schots is. Misschien laat het zich wel verklaren uit het feit dat elke werkelijke grote kunstenaar pas waarlijk tot de harten van zijn medemensen spreekt als hij in zijn kunst *mens* is. Misschien geldt ook nu we Europeanen zouden moeten worden, nog steeds dat men dan allereerst in de traditie van zijn eigen land van herkomst Europeaan, meer nog mens moet zijn. Een paradoxale grondslag en rijkdom voor een stevig gegroundvest multiculturele samenleving. En dat juist in een Europa dat vele nationale tradities samen moet laten groeien, met behoud van ieders eigenheid in een Europese en verdraagzame eenheid die is gebaseerd op de specifieke waarde van elke mens.

Vanuit de beeldvorming die de moderne vrijmetselarij zich al vanaf Andersons constituties koos, poogt men zich middeleeuwse bouwers als voorgangers voor te spiegelen. En juist dat beeld – door de Romantiek en de neogotiek versterkt - heeft zijn vormende consequenties op de vrijmetselarij gehad. Hoe zorgvuldig we intussen ook die causale relatie tussen de sjouwers van stenen en hedendaagse vrijmetselarij van de hand wijzen. Opmerkelijk is dat rond het midden van de vorige eeuw en in de decennia daarvoor juist de pogingen om tot internationale verbindingen en verbanden te komen zoveel tumult veroorzaakten. Het lijkt er op dat de Vrijmetselarij haar universaliteit baseert op het burgerschap van het eigen land waarbij het ideaal om wereldburger te zijn niet ontbreekt.

Geheim of besloten

In de belofte die wij in Nederland afleggen bij onze toelating tot de Orde, wordt met nadruk gevraagd het karakter van deze orde als besloten vereniging te aanvaarden. Er is geen nadrukkelijke geheimhoudingsplicht, maar er wordt duidelijk een terughoudende houding ten aanzien van wat ons in de Vrijmetselarij ter kennis komt gevraagd.

Ook hier is de Vrijmetselarij naar mijn gevoel weer paradoxaal. Enerzijds eenvoudigweg een vereniging die moet passen binnen de wettelijke voorschriften (bestuurlijke functionarissen en structuren als overal elders. Voorzitter, penningmeester, secretaris en ledenvergadering) die daarvoor gelden. Anderzijds broederschap, werkplaats, loge, met een andere opbouw, regerend meester, opzieners, redenaar.

Het is wel duidelijk dat wijzelf wellicht onze Orde en Loges niet als een geheim genootschap zien. De samenleving heeft die mening echter wel, hoe genuanceerd Dierickx daar ook over schreef.

De conclusie moet voor de situatie in Nederland zijn dat wij in elk geval geen rol meer spelen in het openbare leven. Bestuurswisselingen in de Vrijmetselarij dringen niet door tot de kolommen van dagbladen. We leggen geen krans bij nationale dodenherdenking op 4 mei. En een mening over problemen als die van waarden en normen, laat staan oorlog en vrede, heeft 'de Vrijmetselarij' niet, terwijl het ook niet gepast wordt geacht dat individuele vrijmetselaren als zodanig opvattingen naar buiten brengen.

Het beroep op Andersons verbod op twist gesprekken inzake politiek en godsdienst is niet geheel terecht. Prins Alexander sprak zich aan het einde van de 19de eeuw met enkele nuances uit voor gedachteswisselingen in de loges over politieke onderwerpen en won zijn verkiezing tot Grootmeester Nationaal weliswaar uiteindelijk toch. Van zijn ideeën kwam niets terecht. We hebben ons of hij nu heel of half gelijk had, veroordeeld tot een nobel en glimlachend stilzwijgen, waarbij de samenleving maar aan moet nemen dat de vrijmetselarij voor het goede en tegen het kwade is.

En dat allemaal omdat we niet goed lezen wat Anderson zegt: we moeten niet praten op (partij)politiek, wel over staatkundige en maatschappelijke en sociale problemen, evenmin moeten we over godsdienstgenootschappen praten, maar wel over wijsgerige, godgeleerde, problemen. Weten wij echter op welke wijze we deugden nastreven, hoe we dat anderen zouden willen voorhouden)? We zijn wel een bijzonder stelsel van moraliteit, dat we door middel van allegorie en symbool verkennen en kunnen doorgeven.

Coincidentia paradoxorum

Vrijmetselarij is een spel van paradoxen²⁶, een methode van (schijnbare) polariteiten die in hun coincidentie van tegenstellingen juist het spel van de allusie toelaten of misschien wel bij uitstek erom vragen. In een beroemde passage, die wellicht met zijn lidmaatschap van de vrijmetselarij in verband zou kunnen worden gebracht, laat Pope (1688-1744)²⁷ verstaan dat hij de mens zelf als paradox ziet:

*Placed on this isthmus of a middle slate
A being darkly wise, and rudely great:
With too much knowledge for the Sceptic side.
With too much weakness for the Stoics pride.
He hangs between: in doubt to act or rest.
In doubt to deem himself a God or Beast
In doubt his Mind or Body to prefer.
Born but to die, and reasoning but to err ...
Created half to rise, and half to fall;
Great lord of all things, yet prey to all;
Sole judge of Truth, in endless Error hurld:
The glory, jest and riddle of the world.²⁸*

Cuddon, die deze belangrijke en wel bekende, heldere, ivoren, achttiende eeuwse verzen citeert wijst erop hoezeer hier de paradox als literaire vorm de mens als *paradoxaal* wezen laat zien. Kan de mens de paradox, waarbij tegenstellingen wegneemt en zoekt wat verbindt, dat alleen maar omdat hij een *paradoxaal* wezen is, zoals Pope hem tekent.

Nogmaals veiled and illustrated

Het is niet vreemd dat in het kunstige bouwsel van de Vrijmetselarij literaire vormen als allegorie, symboliek, metafoor, allusie een belangrijke rol spelen. Zoals Kwaadgras zegt: ‘De

²⁶ Het komt er daarbij op aan die paradoxen juist te formuleren. Flasch wijst er op dat tijdgenoten van Cusanus bij het begrip *coincidentia* uiteraard zorgvuldig onderscheid maakten volgens de leer van Aristoteles, waar het erom gaat dat twee ware uitspraken niet strijdig kunnen zijn: 'In der religiösen Sprache kamen paradoxe Wendungen vor. Man konnte von Gott sagen, er sei Licht, man konnte auch behaupten, er sei Finsternis' (Flasch 2001. blz. 23). Nogmaals gezegd, het leerstuk van de *coincidentia* is niet identiek met het gebruik van de paradox als methode. In deze beschouwing proberen we analoog aan Cusanus' gebruik van de *coincidentia* als middel om te kennen, de paradox te gebruiken als een maçonnieke bril. Hierhoven hebben we dan ook de uitspraak van Sir Thomas Brown geciteerd, die de mogelijke coincidentie van Licht en Donker in de Godheid formuleert als een echte paradox, want wat theologisch of filosofisch coincidentie is, kan in ons subjectieve beleven zelfs in de *visio intellectuales* een paradox zijn.

²⁷ Alexander Pope was lid van de loge in Haymarket in Londen; G.M. van Veen, 'The great Architect of the Universe', *Thoth* (1995), blz. 127.

²⁸ A. Pope, *Essay on Man*. Epistle II, vss. 2 e.v.

allusieve methode in de Vrijmetselarij is nu het spelen met het toepassen van correspondenties. In het verstaan daarvan vallen mededeling en medium samen. want alleen in het medium van onze wonderlijke rituelen kunnen deze gelaagde mededelingen gestalte krijgen.²⁹

Ik probeer om deze correspondenties nu eens te benaderen vanuit hun mogelijke polariteit. Ze te zien door de lens die paradox heet, die de correspondenties die we willen zien wellicht tot paradoxen maakt. Een mythe werd gekozen als slotstuk van de belangrijkste graad binnen de Vrijmetselarij en de zoektocht naar het Woord schijnt nooit te eindigen. Misschien dat daarbij de paradox meer van het wezen van de Vrijmetselarij zichtbaar maakt dan de allusie³⁰.

Misschien dat de hier zoëven genoemde literaire vormen dienen om de allegorie te ontraadselen, terwijl een nieuwe synthese eerst door de mythe ook voor ons (gezamenlijk) beleven en weten hoeksteen en sluitsteen wordt.

Daarmee is zeker, dat een reeks van zinnen hieronder die met misschien begonnen laten zien dat het wezen van de Vrijmetselarij nog steeds niet in woorden is gevangen, gelukkig maar. Misschien is de Vrijmetselarij de ultieme paradox van ontmoeting van mens en Godheid, misschien is ze niets meer of minder dan wat ons leerling ritueel zegt, de stilte die in ons is gewekt. Een stilte die ons doet beseffen dat ook de vrijmetselaar zelf, zoals Pope het zei, de paradox in zich draagt. dat hij daarom misschien die in vrijmetselarij herkennen kan. Net zoals ons oog het licht alleen maar kennen kan omdat in ons iets is dat met dat licht verwant is.

Cusanus glimlacht nog steeds in Rome, net zoals Erasmus in mijn vaderstad, Rotterdam zijn boek nog niet teneinde heeft gelezen.

²⁹ E.P. Kwaadgras 1999. blz. 255.

³⁰ Hoe vruchtbaar de allusie is als middel om met de gelaagdheid en de facetten van een tekst (en zijn context) om te gaan is helder behandeld T. Furniss en M. Bath 1996 blz. 305 e.v..

BRONNEN

Artikelen

- de Boer Lzn B. (1998). 'Met behoud van de essentie' *Thoth* 49.
- Kwaadgras E.P. (1999). 'Medium en Mededeling'. *Thoth* 50.
- Kwaadgras E.P. (2003). 'De deugd in het midden'. *Thoth* 54.
- Luteijn J. (2000). 'Nogmaals het middelpunt in de eeuwige cirkel'. *Thoth* 51.
- Snoek J. (1999). 'De allusieve methode'. *Acta Macionica* 9.
- van Veen G.M. (1995). 'The Great Architect of the Universe'. *Thoth* 46.

Boeken

- Anderson J.(1723) *The Charges of a Freemason*. Londen.
- Borrie G.W.B (1999). *Leven en wereld als een te voltooien bouwwerk*. Zuthpen.
- Cuddon I.A. (1976 e.v.). *Dictionary of literary terms and literary theory*. Londen.
- Cusanus Nicolaus (1987). *De Beryllo*. uitgegeven en vertaald door K. Bormann en J.H. Senger. Hamburg.
- de Cusa Nicolas (1998). *Metaphysical Speculations., six Latin texts translated into English*. by Jasper Hopkins. Minnesota.
- de Haan M.J.M., Kruijne E.L. en van Peype D.C.I. (red.) (2001). *Het woord gezocht teksten over vrijmetselarij*. Den Haag.
- de Haan M.J.M. (z.j.). *Robert Burns, dichter en vrijmetselaar*. Den Haag.
- Flasch Kurt (1998). *Nikolaus von Kues Geschichte einer Entwicklung*. Frankfurt a. M.
- Flasch Kurt (2001). Nicolaus Cusanus. München.
- Furniss T. en Bath M. (1996). *Reading poetry*. Harlow.
- Hanrath J, Pott P.H. en Croiset van Uchelen B. (1971). *De beoefening der Koninklijke Kunst in Nederland een cultuurgeschiedkundige Platenatlass der Vrijmetselarij in Nederland* Z.p., z.j.
- De Koran* (1997) ed. prof. dr J.H. Kramers, bewerkt door drs.A. Jaber en dr. J.J.G. Janssen. Amsterdam
- Meffert Ekkehardt (2001). *Nikolauss von Kues Sein Lebensgang Seine Lehre vom Geist*. Stuttgart.
- Spinoza (2002) *Ethica*. vertaald en ingeleid door H. Krop. Amsterdam.
- Strategier E. (2001). *De taal der hartstochten*. Amsterdam.
- Woltjer J. (1992) *Recent verleden*. Amsterdam.

